

## **КЫРГЫЗ ЭЛИНИН НАКЫЛ КЕПТЕРИ ЖАШ МУУНДАРДЫН РУХИЙ САЛАМАТТЫГЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДАГЫ МААНИЛҮҮ КАРАЖАТТАРДЫН БИРИ**

### **КРЫЛАТЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА КАК ОДНО ИЗ ВАЖНЫХ СРЕДСТВ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ЗДОРОВЬЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ**

*Түйүндүү сөздөр:* рухий саламатчылык, элдик акылмандык, элдик таалим-тарбия, элдик тарбия каражаттары, накыл кептер, накыл кептердин түрлөрү, типтери, накыл кептердин тарбиялык мааниси, накыл кептерди тарбия иштеринде пайдалануу, этнопедагогикалык тарбия берүү.

*Ключевые слова:* духовно-нравственное здоровье, народная мудрость, народное воспитание, народные средства воспитания, крылатые выражения, виды, типы крылатых выражений, воспитательное значение крылатых выражений, применение крылатых выражений в воспитательной работе, этнопедагогическое воспитание.

Чындыгында эле, элдик ар бир сөздүн төркүнүндө улам кийинки муунга айтар акыл, алардын рухий саламаттыгын калыптандыруунун элдик механизмдери чөгөрүлүп жаткансыйт. Ошон үчүн «Элдин накылы-элдин акылы» деген сөз калетсиз айтылган. Изилдеп, талдап келсек, элдик накыл кептердин куру бекер айтылбагандыгына, алардын ар биринин тамыры тереңде экендигине ишенебиз.

Элибиз улам жаңы муунун накыл сөздөр менен акыл-эске, адеп-ахлакка үйрөтүп, накыл сөздөр менен тарбиялап келген. Элдин мектеби да, университети да, академиясы да, китеби да накыл сөздөр болгон. Накыл сөздөрдө улутубуздун улуу педагогикасы жатат. Ошон үчүн элибиз андай сөздөргө айрыкча маани беришкен. Элдик накыл кептерди бүгүн да мектеп балдарынын адеп-ахлагын, т.а. руханий саламаттыгын калыптандырып, турмушка үйрөтүүнүн педагогикалык зор мааниси бар.

Жалпысынан алганда, накыл кептердин табиятына карасак, алар үйдөгү жаш балага, тамак-ашка, мал-жанга, үй тиричилигине, кийим-кечеге, жүрүм-турумга, идиш-аякка, убакыт, маал-мезгилге, жакшылык-жамандыкка, табиятка жана ден соолукка байланыштуу айтылгандары эң эле көп, тематикасы ар кыл.

Алардын баары төмөндө аталган тематикадагы түшүнүктөргө карата мамиле адебин калыптандырууга багытталган. Ошондуктан накыл кептердин мына ушул ырым сөздөрү деп аталган түрүн өз ара бир нече тармакка классификацияласак болот:

1. Жаш балдарга байланыштуу айтылган накыл кептер;
2. Тамак-ашка байланыштуу айтылгандар;
3. Мал-жанга, үй айбандарына байланыштуу айтылгандар;
4. Үй тиричилигине байланыштуу айтылгандар;
5. Кийим-кечеге байланыштуу айтылгандар;
6. Жүрүм-турум жана мамиле адебине байланыштуу айтылгандар;
7. Идиш-аякка байланыштуу айтылгандар;
8. Убакытка байланыштуу айтылгандар;
9. Жакшылык-жамандыкка байланыштуу айтылгандар;
10. Табиятка байланыштуу айтылгандар;
11. Ден соолукка байланыштуу айтылгандар.

Булардын ар биринин урпакка адеп-ахлактык тарбия берүүдөгү маани-мазмунун чечмелесек тереңге кетет. Аларда «инсанга коомдогу адамдардын жашоо образындагы жакшы нерселерди өрнөк катары туюмдап, терс көрүнүштөрдөн оолак болуу талабы осуятталат».

Алардын ар бири – элдик педагогикалык салтка айланып, элдин менчиги болуп калган, мазмунунда нагыз элдик идеялар чөгөрүлгөн ыйык сөздөр. Эл мына ошондой педагогикалык маани-маңызы терең накыл сөздөр менен урпактарды адеп-ахлакка чакырган.

Жогорудагылардын ичинен жаш балага карата айтылган төмөндөгүдөй ырым сөздөрү: бешикти куру терметпе, бешикти бутуң менен терметпе, бешикти тээп отурба, наристе баланы көп карабайт, баланын бешигин жабуусуз калтырбайт, уктап жаткан баланы которуп жаткырбайт, жаш баланы кош алаканга салып көтөрбөйт, тили чыга элек баланы күзгүгө каратпайт, тили чыга элек баланын кийимин жылдыздуу түнгө калтырбайт, наристе баланы кол менен салмактап ченебейт, балага сук-суктап тамак бербейт ... ж.б. сөздөрдүн мааниси тереңде.

Бул сыяктуу сөздөрдүн элдик насыят катары айтылып калуу себеби элдик мистикалык ой жорууларга да байланыштуу. Элдин ишениминде бала бөлөнүп, термелген бешик, ал бала бешиктен чыкканча (басып, тушоосу кесилип, бешикке бөлөнбөй калганча) куру термелсе, жамандык катары көрүнгөн. Тактап айтканда, аман-эсен бала

бешиктен жөн эле чыгарылбайт, ырым менен бөлөнүп, ырым менен чыгарылат, андыктан ал куру да терметилбеши керек. Бала аман-эсен болсо, бешик да ата-эненин көзүнө сүйкүмдүү көрүнүп, үйдөгү эң ыйык буюм катары кастарлана үйдүн төрүндө турат. Эгер, кокус, наристе бала чарчап калса, бешик куру калып, көзгө эң эле аянычтуу, ал тургай, суук көрүнүп, аны көргөндө эненин кош эмчектери сыздап, кайгысы эки эселенген. Бешик да терметилбей, үстүнө жабуусу жабылбай, көңүлдөн четте калган. Ошондуктан наристе бала жаткан арча бешикти бут менен теппе, бут менен терметпе, бешикке өбөктөп жатпагын – деп буюруу иретинде ырым кептерин насаат кылган.

Анан да, медицинанын адамдын сырткы тулкусун каптап, аны ар кандай дарттардан коргоп турган биоэнергия, биоталаа тууралуу элибиздин мурда эле маалыматы болгонун «киринелөө» сыяктуу ырымдан улам билебиз. Сыркоолоп калган баланы туз, арча менен киренелеп, бүткүл денесин сылап, «чык, кирене, чык, сени наристе балам көтөрө албайт, чык кирене, чык, түндө жойлогон түлкүгө бар, абалап үргөн итке бар, асманда учкан кушка бар, чык, кирене, чык» деп ырым сөздөрүн айтышкан. Ошондо, арчанын жытын чыгарып, түнү менен ысырыктап, илешкен микробдор болсо кууп, денени бир нече ирет сылап, бузулган биоэнергияны калыбына келтиришкен. Ошондо гана наристе бала сыркоолобой, баш көтөрүп, ден соолугу оңолот.

Бул наристе баланы чоң киши (биоэнергиясы күчтүү) көңүл коюп, назар салып карап койгонун себеби экенин элдик медицина жакшы түшүндүрөт. Анткени биоэнергиясы чабал, жаш наристени чоң адамдын назарынан «чыккан» «бузук» биоток аны жабырланткан. Ошондуктан эл «жаш баланы көп назар салып карабайт, көзүң тиет» деп, аны коргоп сактаган, ден соолугу жөнүндө кам көргөн.

Тамак-ашка байланыштуу ырым жана буйрук маанисиндеги накыл сөздөрдүн маани-мазмуну жогорудагыдан кем эмес. Элде тасмалга, нанга өзгөчө маани берилип бааланган. Бир ууртам суу да, бир сындырым нан да адам ырыскысы катары эсептелинген. Үйгө келген адам «куттуу үйдөн кур чыкпайт» делинип, ак ооз тийгизилген, нан сунулган. Үйдүн жанынан өтүп бараткан адамды да, «ырыскылуу» үйдүн жанынан куру ооз өтпөйт делинип ырым катары даам ооз тийгизилген. Үйүнө жакын коңшу болуп көчүп келгендерди өрүлүктөп, аздектешкен. Алдына келген ашты күттүрүп, башка ишке алаксыганды да элибиз жактырбаган. «Алдыга келген ырыскыны күттүрбөйт» деп эскерткен. Ал гана эмес, күткөн адамы убагында келбей калса, ага койгон тамакты ошол кишиге гана берүүгө аракет кылган, ошол үчүн

«бирөөгө койгон ырыскыны башкага бербейт» деп накыл калтырган. Тасмалды тетири салууну да туура көргөн эмес. Ал тасмал үстүндөгү ырыскыны төгүп таштайт делинген. Тасмалды тепсеп өтүү жүрүм-турумдагы эң эле барып турган осолдук, чекилик катары бааланган. Таанышпы, бейтаанышпы, киши келатса, «тамакты катпайт» деп, тоолук эл эч кимден тамак-ашын аябаган, меймандос болгон.

Тамактанган соң үйдүн эң кичүүсүнө үй ээси бата тилеген. Аксакал адам ага алакан жайып бата берген. Элибиз эч качан куру тасмалга бата тилеген эмес. Ошол үчүн «куру тасмалга бата тилебейт» деп накыл калтырган. Үйдө кимдер болсо, түгөл тасмалга чогуу отурган. Карды ачып турса да, аксакалдан озунуп тамакка кол салуу нарксыздык катары эсептелген. Ошол үчүн «тамакка озунуп кол салгандан курсак тоюп кетпейт» деп айтылган.

Ак төгүлсө, т.а. айран, сүт, кымыз төгүлсө, жакага сүртүп ырымдачу. Нан элибизде тамак-аштын ичинде өзгөчө бааланып, бар ырыскынын башаты деп эсептелген. Буга элибизде күн сайын кенже балдарга элдик бузулбас эреже катары айтылып, нанды тепсебейт, нанды аттап өтпөйт, нанды үзүп жебейт, тамак жээрден мурда нандан ооз тиет, нанды көмкөрөсүнөн таштабайт, кир кол менен нанды кармабайт деп эскертилген. Нандын күкүмүн жерге тепсендиге таштаба, нанды тең бөлүп сындырса, ырыскы үйгө тең болот, нанды ыргытып бербейт деп, тетирисинче кылгандарды катуу тыйышкан.

Төрт түлүк малдын ичинен жылкы өзгөчө бааланган. «Ат, аттан кийин жат», «Ат сыйлаган жөө калбас» – деп накыл кылып, аны жакшылап асырап күтүүгө чакырган. Атты «адамдын канаты» деп баалап, аны менен каалаган жерине жеткен, качса кутулган, кууса жеткен. Жигиттин бир мактанычы жакшы ат болгон. Жакшы ат жигитти жолго калтырбаган, жакшы ат намыс алып берген. Ошондуктан жылкы малы тууралуу урпакка көптөгөн насаат кептерди калтырган.

«Минген атыңды башка чаппа, чапсаң жолуңдан адашасың» – деп элдик саяпкерлер атты күтө билүүгө, аздектеп мине билүүгө үндөгөн. Мунун негизинде, атты күтө билүүнүн маданияты да, ырым-жырым салты да жаткандыгын байкабай коюуга болбойт. Ээрге тетири минүүгө да балдарга тыюу салышкан. Мында ээрдин кашы туура түз жолго багытталып турганын, а эгер тетири карап отурса, баланын жолу тетири болорун алдыртан эскертип турганын туюуга болот. Ал тургай, минген аттын жалына бут чыгаруу да кесирленүүнүн, аттын ыйык жалын булгоо, тебелеп-тепселөөнүн белгиси катары көрүп, ага тыюу кылынган.

Үй тиричилигине байланыштуу айтылган ырым-жырым сөздөрү да өтө көп. Алар балдарды күндөлүк турмуш-тиричиликтин маданиятына чакырган элдик эреже-жоболордун өзү экени жалган эмес. Ал эреже-жоболор жаш чагынан тарта балдарга да, кыздарга да күн сайын милдеттүү аткарылууга тийиш болгон элдик педагогикалык кодекстер катары кабыл алынган. Анда элдик ырым-жырым салты да, аны сөзсүз аткарууга үндөгөн буюруу да, насыят да, тыюу мүнөздөгү сөздөр көп.

Тоолук кыргыз элинин бүткүл турмушу боз үйдө өтүп, бардык турмуш-тиричилиги аны менен байланыштуу болгон. Боз үй, анын босоготаягы, уук-түндүгү, улагасы менен очогу, деги койчу, бардыгы элдин ыйык ой-сезимдери менен ажырагыс байланышкан предметтер болгон. Босого үйдүн кире бериш жери гана эмес, ал үйдүн бедели, жакшылык, ырыскы кире турган астанасы катары эсептелинген. Ошондуктан босогону бышык жыгачтан бекем кылып жасап, оймолоп кооздоп, каалга коюшкан. Үйгө келген адам ал үйдүн босогосу менен түндүгүн сыйлоого тийиш болгон. Келген адам үйдүн ээсин сыйласа, жакшы пейил, ак ниети менен келсе, босогону тебелебей оң буту менен аттап кирүүгө тийиш болгон. Үйдөн жакшы ниети менен дос-тууган адам катары чыгып кетип жатса, үйдүн босогосун тепсебей чыгууга милдеттүү деп эсептелинген. Ошол үчүн босогону тепсеп же, кулачтап туруу элде өөн учураган. Алар үйдүн беделин кемсінтүү жана үйгө келаткан ырыскыны тосуу катары туюнулган. Ыйык саналган коломтонун күлүн чачуу да тоолуктарга жосунсуз жорук деп кабылданган.

Мунун баары «босогону басып турба, босогону кулачтабайт, коломтонун күлүн чачпайт, коломтого суу куйбайт, босогону басып кирбейт же, босогону нагыра басып үйдөн чыкпайт» – деп катуу эскертүү иретинде урпакка накыл кеп калган.

Элибиз ынтымакты, достукту, адамга ак ниет, ак пейил менен мамиле жасоону, ичи таза изги карым-катышты жактаган. Меймандос болгон, келген бейтаанышпы, таанышпы кабагын жазып тосуп алган, адамга толеранттуу мамиле жасап, чыр-чатакты алдын алып, эгер чыр-чатак чыга турган болсо, аны ынтымак менен, келишим мамиле кылууну урпактарга мурас кылган. Мындай мамиленин эреже-жоболору да элдик педагогикалык салтка айланган, кагазга жазылбаса да, күндөлүк турмуш-тиричиликке эреже-норма катары бекем сиңген.

Алар: «шыпыргы менен адамга тап бербейт, балта, бычак жана мылтыктын анты бар, алар менен адамга курулай ойноп каратпайт, кишини шыпыргы менен тап бербейт, кишиге суздак суу

чачпайт, үйгө конок келатканда үй шыпырылбайт, итти «кет» дебейт, кир жууганга даярдалган суудан адамга (ичүүгө) берилбейт» ж.б. деген накыл кептердин айтылуусуна негиз болгон.

Кийим-кечеге байланыштуу айтылып, муундан-муунга өтүп унутулбай келаткан ырым сөздөрү да эске аларлык. Атап айтканда, баш кийимди тетири каратып кийбейт, баш кийимин сатпайт, белекке бербейт, тегеретип ойнобойт, баш кийимди тепсебейт – деген насаат кептер адамдын ыйык нерсеси – анын алтын башы деп эсептелинип, баш кийим мына ошол алтын баш менен тең баалангандыктан айтылып калгандыгы бекер эмес.

Мындай элдик педагогикалык мааниси терең накыл кептердин жүрүм-турумга жана мамиле адебине байланыштуу айтылгандары да эң көп. Алар өзгөчө эле жүрүм-турум адебинин бүтүндөй бир системасын түзүп тургансыйт.

Мисалга тарталык: биринчиден, адамдын өзүн-өзү алып жүрүүсүнө байланышкан сөздөр: куру-бекер бөйрөк таянып турбайт; жети атасын унуткан – жетесиз; бар буюмду кор кармабайт; бирөөнү кордосоң, өзүң башка бирөөгө кор болосуң; жаткан адамдын башын аттабайт; алынган чачты тепсендиге таштабайт; эл отурганда бөлүнүп тикелей турбайт; мүрзөнү сөөмөй менен көргөзбөйт; мүрзөнүн жанында күлбөйт карыштын каргышына калба; тамак жеп жатканда жер таянып отурбайт; ооз-кесир сүйлөбө, ичер сууга түкүрбө;

Экинчиден, бирөөгө мамиле жасоодо эскертилип айтылган сөздөр: адамды ийнинен баспа (өзүңдөн төмөн санаба дегени), адамдын башынан жаздыкты сууруп алба (өлгөн адамдын гана башынан жаздыкты сууруп алат), жакын адамга муздак суу чачпайт (суудай муздак болуп сууп каласың дегени), жаткан адамдын башынан аттап өтпөйт, адамдарды малча санабайт, босогодон өйүз-бүйүз туруп учурашпайт ж.б.

Идиш-аяктар да тоолук элдин ишениминде адамдын ырыскысына жараша жаралган ыйык буюм катары бааланган. Андай болгон соң аларга байланыштуу да накыл кептердин айтылуусу мыйзамченемдүү көрүнүш. Атап айтканда, идиш-аякка түкүрбө, бутуң менен теппе деп айтып, ырыскыңа түкүрбө, ырыскыңды теппе – деп эскерткен. Жаңы сатып алган идиш да өз ырыскысы менен келет деген ишенимде, «жаңы сатып келген идишке жуубай аш куят» деп накыл калтырган.

Тоодо көчмөндүү турмушта жашаган элибиздин бүткүл турмушу табият менен ажырагыс өткөн. Жылдын ар кыл мезгили, айдын тогоолдору, күн менен түндүн тенелген учурлары, жуманын күндөрү, күндүн убактылары элибиздин турмушу, эмгеги үчүн өз-өз үлүшү, кызматы, орду бол-

гон. Алардын ар бири адам турмушу үчүн маанилүү, берер берекеси бар. Дүйнөнүн бүткөн күнү – дүйшөмбү деп, дүйшөмбү күндү өзгөчө баалашкан. Шаршемби – жеңил күн деп, ар кандай иштерди бүтсүн деп, ошол күнү жасашкан. Жума күн – оор күн катары эсептелинген да, бул күнү көп ишти жасашкан эмес. Иштин башы ишемби деп, маанилүү ишти ушул күнү башташкан.

Жаз менен күз, жай менен кыш тоолуктардын турмушунда өзгөчө орчундуу мезгил экени маалым. Ошол үчүн тоолуктар «Жаз – жарыш, жай – береке, күз – киреше, кыш – чыгаша» деп мүнөздөп, «Жазда чекеси тердебегендин кышта чекеси жылыбайт» деп накыл кылышкан.

Ал эми күндүн убакыттарына байланышкан сөздөрдүн ырым-жырым мүнөздөгүлөрү көп, т.а. таң азанда бала жөнсүз ыйлабайт деп, балдарды тыйган. Кечинде оорулуунун акыбалын сурабайт деп, түш оогон соң оорулуу адамды көрүп барууну ылайык көргөн эмес. Түштү да эртең менен жорутушкан, караңгыда түш айтпайт да, жорубайт да деп эсептешкен. Демек, кечинде, караңгыда, күн батып баратканда же «түндө шайтан жойлоп жүргөндө» андай жакшы ниет иштерге жолтоо болот дешип ырымдашкан. Кеч күүгүмдө (беймаал убакта, күн батып баратканда) жатпайт деп, балдарды жаткырган эмес. Ал эми таңды (эртең менен) өтө жакшы үмүт-тилектер менен байланыштырышкан да таңкы наарды (ырыскыны) таштаба, күн чыкканча уктаба, ырыскындан кур каласың деп накыл калтырышкан.

Табияттагы түркүн көрүнүш адамдын турмушу менен ажырагыс экенин түшүнгөн элибиз, ага гуманисттик мамиле жасоого чакырган. Бул биринчиден. Экинчиден, мында гуманисттик мамиле гана эмес, табиятка туура эмес мамиленин арты жакшылыкка алып барбайт деп ишенишкен да, ага астейдил карым-катыш жасоо идеясы ошондон улам калыптанган.

Мисалы, көк чөптү үзбө, боюң өспөй калат, кумурсканын уюгун бузба, сенин да үйүң бузулат; чымчыктын уясын бузба, каргайт, оңдоп койсоң батасын берет – деп үйрөткөн. Мындай сөздөр ушул калыбында бузулбай айтылгандыгын да айта кетүүбүз абзел. Анан да, учурда адамга зыян келтирүүчү, же болбосо, адам тур-

мушу менен анчейин байланышы жок макулуктарга да астейдил мамиле жасоого үндөгөн сөздөр ойлонтпой койбойт. Мисалы, чакпаган жылан өлбөсүн деп тоолук эл үчүн канчалык коркунучтуу уулуу макулук болуп турса да, зыян келтирбеген соң өлтүрбөй, алдынан чыкса, ак чачып (ун, айран, сүт) узатышкан. «Баканы өлтүрбө, бети-колун бакадай чаар болуп калат» деп эсептешкен.

Ден соолукка байланыштуу айтылган ырым сөздөрү балдардын дени сак болушун тилөө жана аны сактоого, соо кезде ден соолук үчүн кам көрүүгө, соо жанды оору дебөөгө, кесирлик кылбоого үндөгөн. Ошол үчүн соо жаныңды оору дебө (ооруп каласың), бутунду жөнү жок тушаба (тушалып каласың), колунду байлаба (байланып калат) деп ырымдашкан. Бала «бир жерим ооруп жатат» десе, «бала деген оорубайт» деп, алардын ден соолугун психологиялык жактан коргоого кам көрүшкөн.

Демек, элдик сөздөрүбүздү үйдө да, мектепте да, бала бакчаларында да окутуп-үйрөтүп, кайда жүрсөк жаштарга айта жүрүп, маанисин чечмелеп берип, турмушубузда колдонуп, түшүнбөгөндөргө түшүндүрүп отуруу- ал сөздөрдүн өмүрүн узартып отуруу-биздин, улуулардын улуулук парзыбыз. Ошону менен бирге, аларды жаш муундардын акыл-эсин, адеп-ыйманын элдик салттарга жана нарк-насилге жараша калыптандыруунун урунттуу каражаттарын катары пайдалануу-маанилүү педагогикалык каражат экендигин эстеп жүрүүбүз керек.

#### **Адабияттар:**

1. А. Акматалиев, Ата салты, эне адеби. Б., 1992-ж.
2. А. Алимбеков, Кыргыз этнопедагогикасы, Бишкек. 1993-ж.
3. С. Рысбаев, Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы, Б., 2010-ж.
4. К. Иманалиев. Кыргыздар, 2013.
5. Рабят, класстан тышкаркы окуу китеби, Б., 1999.
6. С. Рысбаев, ж.б. Адабий окуу, 4-класс, сыноо окуу китеби, Б., 2014.